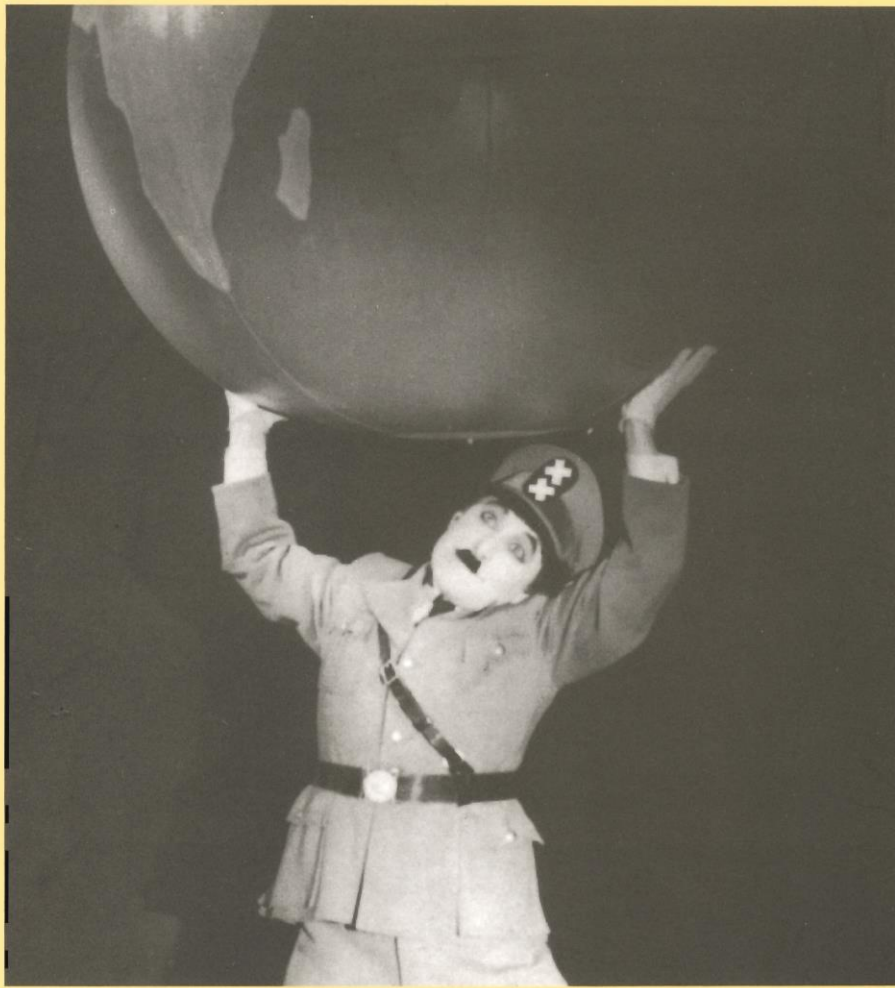

ιστορική βιβλιοθήκη • θεμέλιο

ERIC HOBSBAWM
Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ
Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991

η' έκδοση

Eric John Hobsbawm

Η Εποχή των Άκρων

Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991

Μετάφραση: Βασίλης Καπετανγιάννης

β' έκδοση αναθεωρημένη
ζ' ανατύπωση

Προλογικό Σημείωμα

Κανείς δεν μπορεί να γράφει την ιστορία του εικοστού αιώνα όπως θα έγραφε κάθε άλλης εποχής, για τον απλούστατο λόγο ότι κανείς δεν μπορεί να γράφει για τη ζωή του, όπως θα μπορούσε (και θα έπρεπε) να γράφει για μια εποχή που τη γνωρίζει «απ' έξω» από δεύτερο ή τρίτο χέρι, από πηγές δηλαδή της περιόδου αυτής ή από έργα ιστορικών. Η δική μου ζωή συμπίπτει περίπου με το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου με την οποία καταπιάνεται το βιβλίο αυτό. Συμβαίνει δε, από τα νεανικά μου χρόνια μέχρι σήμερα, να έχω συνείδηση του δημόσιου βίου, να έχω δηλαδή συσσωρεύσει απόψεις και προκαταλήψεις σαν ένας σύγχρονος παρατηρητής παρά σαν ένας λόγιος. Κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που κάτω από τον επαγγελματικό μου μανδύα ως ιστορικός απέφυγα, στο μεγαλύτερο διάστημα της επαγγελματικής μου σταδιοδρομίας, να ασχοληθώ με την περίοδο μετά το 1914, μολονότι έγραφα γι' αυτήν κάτω από άλλες ιδιότητες. Όπως λέμε στο χώρο μας, «η περιόδός μου» είναι ο δέκατος ένατος αιώνας. Νομίζω, όμως, ότι τώρα είναι δυνατό να δούμε το Σύντομο Εικοστό Αιώνα από το 1914 μέχρι το τέλος της σοβιετικής εποχής από κάποια ιστορική πλευρά. Ωστόσο, υιοθετώ την άποψη αυτή χωρίς να έχω γνώση της σχετικής φιλολογίας, πόσο μάλλον των αρχειακών πηγών από τις οποίες δε γνωρίζω παρά ένα ελάχιστο μέρος· πηγές όμως που οι ιστορικοί του εικοστού αιώνα, πολυάριθμοι όντως, έχουν συσσωρεύσει.

Φυσικά, είναι τελικά αδύνατο για ένα άτομο να έχει γνώση της ιστοριογραφίας του σημερινού αιώνα, ακόμα και σε μια σημαντική γλώσσα, σε σύγκριση, ας πούμε, με τον ιστορικό της κλασικής αρχαιότητας ή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που γνωρίζει όλα όσα έχουν γραφεί γι' αυτές τις περιόδους. Παρ' όλα αυτά, η δική μου γνώση είναι περιπτωσιακή και ανομοιογενής, αποσπασματική ακόμα και στη βάση της ιστορικής ευρυμάθειας στο πεδίο της σύγχρονης ιστορίας. Το μόνο που κατάφερα να κάνω είναι να «βουτήξω» στη φιλολογία ζητημάτων που είναι ιδιαίτερα ακανθώδη και επίμαχα, όπως επί παραδείγματι η ιστορία του Ψυχρού Πολέμου ή η ιστορία της δεκαετίας του '30· αρκετά όμως βαθιά ώστε να αισθάνομαι ικανοποιημένος για το γεγονός ότι οι απόψεις που εκφράζονται στο βιβλίο αυτό μπορούν να σταθούν υπό το φως της εξειδικευμένης έρευνας. Φυσικά, δε θα μπορούσα να έχω επιτύχει. Θα πρέπει να υπάρχουν αναρίθμητα ζητήματα για τα οποία απλώς δηλώνω άγνοια, καθώς επίσης και επίμαχες απόψεις.

Επομένως, το βιβλίο αυτό βασίζεται σε, περιέργως, άνισα θεμέλια. Εκτός από τα όσα και διάφορα διάβασα για πάρα πολλά χρόνια, συμπληρώνοντας τις γνώσεις μου με ό,τι ήταν αναγκαίο και χρήσιμο για να διδάσκω την ιστορία του εικοστού αιώνα στους τελειόφοιτους της Νέας Σχολής για την Κοινωνική Έρευνα (New School for Social Research), άντλησα και από τη συσσωρευμένη γνώση, τις μνήμες και τις απόψεις κάποιου που έζησε αυτόν το Σύντομο Εικοστό Αιώνα σαν «συμμετέχων παρατηρητής», όπως θα τον αποκαλούσαν οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, ή απλώς σαν ένας kibbitzer,¹ όπως θα τον αποκαλούσαν οι προγονοί μου, σε πολλές χώρες. Η ιστορική αξία τέτοιων εμπειριών δεν εξαρτάται από το εάν είναι κανείς παρών στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα ή από το εάν έχει γνωρίσει ή συναντήσει τους πρωταγωνιστές της ιστορίας ή τους μεγάλους πολιτικούς άνδρες. Στην πραγματικότητα, από την εμπειρία μου ως ευκαιριακού δημοσιογράφου που ερευνούσε τη μία ή την άλλη χώρα -κυρίως δε τις χώρες της Λατινικής Αμερικής- μπορώ να πω ότι οι συνεντεύξεις μου με προέδρους των χωρών αυτών ή με πρόσωπα σημαντικά στο μηχανισμό λήψης των αποφάσεων, συνήθως δεν «έβγαλαν» και σπουδαία πράγματα, για τον προφανή λόγο ότι τα περισσότερα που λένε όσοι κατέχουν τέτοιες θέσεις είναι για δημόσια κατανάλωση. Αυτοί που μπορούν να διαφωτίσουν τα πράγματα είναι όσοι μπορούν ή

¹ Kibbitzer: Ενοχλητικός παρατηρητής (μεταφορικά) [Σ.τ.Μ.].

θέλουν να μιλήσουν ελεύθερα, κατά προτίμηση δε όσοι δεν κατέχουν υπεύθυνα δημόσια αξιώματα. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι γνώρισα τόσους ανθρώπους και τόσους τόπους με βοήθησε αφάνταστα, παρά τον αναγκαστικά μεροληπτικό και παραπλανητικό χαρακτήρα του. Ίσως να μη χρειάζεται παρά μια φευγαλέα ματιά στην ίδια πόλη -ας πούμε στη Βαλέντσια ή το Παλέρμο- σε διάστημα τριάντα ετών για να διαπιστώσει κανείς την ταχύτητα και την έκταση του κοινωνικού μετασχηματισμού στο τρίτο τέταρτο του αιώνα μας. Ίσως να είναι απλώς η ενθύμηση μιας φράσης που ειπώθηκε σε κάποια συνομιλία πριν από πολύ καιρό και αποθηκεύτηκε στη μνήμη, μερικές φορές χωρίς να υπάρχει κάποιος σαφής λόγος, έτσι, για μελλοντική χρήση. Εάν ο ιστορικός μπορεί πράγματι να δώσει κάποιο νόημα στον αιώνα μας, αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι παρακολουθεί και ακροάται. Ελπίζω να μεταδώσω στους αναγνώστες του βιβλίου αυτού τα όσα έμαθα σ' αυτή τη διαδικασία.

Το βιβλίο βασίζεται αναγκαστικά στις πληροφορίες που άντλησα από συναδέλφους, φοιτητές και όποιους άλλους κατάφερα να «στριμώξω» κατά τη διάρκεια της συγγραφής του βιβλίου μου. Το κεφάλαιο για τις επιστήμες έθεσα υπόψη των φίλων μου Alan Mackay FRS,¹ που δεν είναι μόνο κρυσταλλογράφος αλλά και εγκυκλοπαιδιστής, και John Maddox. Ο συνάδελφός μου στη Νέα Σχολή, Lance Taylor, που έχει διδάξει και στο MIT (Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασσαχουσέτης) διάβασε ορισμένα μέρη του κειμένου που αναφέρονται στην οικονομική ανάπτυξη, ενώ άλλα μέρη βασίστηκαν στην ανάγνωση μελετών ή στην παρακολούθηση συζητήσεων και γενικά συνεδρίων που οργάνωσε πάνω σε διάφορα μακρο-οικονομικά προβλήματα το Παγκόσμιο Ινστιτούτο Ανάπτυξης της Οικονομικής Έρευνας του Πανεπιστημίου των Ηνωμένων Εθνών (UNU/WIDER) στο Ελσίνκι, όταν το Ινστιτούτο δραστηριοποιήθηκε και μεταβλήθηκε σ' ένα από τα κυριότερα διεθνή κέντρα έρευνας και συζήτησης υπό τη διεύθυνση του Δρ. Lal Jayawardena. Γενικά, τα καλοκαίρια που πέρασα σ' αυτό το αξιοθαύμαστο Ινστιτούτο ως επισκέπτης μελετητής, ήταν για μένα πολύτιμα, αν μη τι άλλο λόγω της γειννιάσης του Ινστιτούτου με την ΕΣΣΔ και το επιστημονικό ενδιαφέρον που έδειχνε το Ινστιτούτο γι' αυτήν την περίοδο των τελευταίων χρόνων της ζωής της. Δεν ακολούθησα πάντα τις υποδείξεις αυτών που συμβουλευτήκα, αλλά ακόμα κι όταν το έπραξα, αυτονόητο είναι ότι για τα λάθη ευθύνομαι μόνο εγώ. Ωφελήθηκα πολύ από συνέδρια και συναντήσεις όπου πανεπιστημιακοί αφιέρωναν τον περισσότερο χρόνο σε συζητήσεις με συναδέλφους τους, κυρίως για ανταλλαγή απόψεων. Είναι φανερό ότι δεν μπορώ να αναφερθώ σε όλους τους συναδέλφους από τους οποίους αποκόμισα πολλά οφέλη ή σε όσους με διόρθωσαν σε πολλές τυπικές ή άτυπες περιπτώσεις, ούτε ακόμα σε όλες τις πληροφορίες που ήμουν αρκετά τυχερός να αντλήσω διδάσκοντας μια πραγματικά ιδιαίτερη πολυεθνική ομάδα σπουδαστών στη Νέα Σχολή. Ωστόσο, νομίζω ότι θα πρέπει ιδιαίτερα να αναφερθώ στα όσα έμαθα για την Τουρκική επανάσταση και για τη φύση της εσωτερικής μετανάστευσης και κοινωνικής κινητικότητας στον Τρίτο Κόσμο από μελέτες των Ferdan Ergut και Alex Julca. Χρέος έχω επίσης στη διδακτορική διατριβή της μαθήτριάς μου Margarita Giesecke για την APRA (Alianza Popular Revolucionaria - Λαϊκή Επαναστατική Συμμαχία-Περου) και για την εξέγερση του Trujillo το 1932.

Καθώς ο ιστορικός του εικοστού αιώνα προσεγγίζει το παρόν, εξαρτάται όλο και περισσότερο από δύο τύπους πηγών: τον καθημερινό ή περιοδικό Τύπο και τις περιοδικές εκθέσεις, τις οικονομικές και άλλες επισκοπήσεις, τα στατιστικά επεξεργασμένα στοιχεία και άλλες εκδόσεις που δημοσιεύουν οι εθνικές κυβερνήσεις και οι διεθνείς οργανισμοί. Φανερό θα πρέπει να είναι από αυτή την άποψη το χρέος μου προς τις εφημερίδες του Λονδίνου Guardian, Financial Times και την εφημερίδα New York Times. Το χρέος μου προς τις πολύτιμες εκδόσεις των Ηνωμένων Εθνών και τους διάφορους οργανισμούς του καθώς και προς την Παγκόσμια Τράπεζα μνημονεύω στη

¹ FRS (Fellow of the Royal Society), μέλος (εταίρος) της Βασιλικής Εταιρείας [Σ.τ.Μ.].

βιβλιογραφία. Δε θα έπρεπε όμως να παραλείψω και τον προκάτοχο των Ηνωμένων Εθνών, την Κοινωνία των Εθνών. Μολονότι στην πράξη αποτέλεσε ολοκληρωτική σχεδόν αποτυχία, οι πραγματικά αξιοθαύμαστες οικονομικές έρευνες και αναλύσεις του οργανισμού αυτού που περιλαμβάνει ο τόμος *Industrialisation and World Trade* του 1945, αξίζουν την ευγνωμοσύνη μας. Χωρίς τέτοιες πηγές, καμία ιστορία των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών του αιώνα μας δε θα μπορούσε να γραφεί.

Οι αναγνώστες θα πρέπει να εμπιστευθούν τα περισσότερα από όσα γράφονται σ' αυτό το βιβλίο, με εξαίρεση φυσικά τις προσωπικές κρίσεις που διατυπώνω ως συγγραφέας. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να υπερφορτώσει κανείς ένα βιβλίο σαν κι αυτό με έναν μηχανισμό αχανών παραπομπών ή άλλων δειγμάτων ευρυμάθειας. Προσπάθησα να περιορίσω τις παραπομπές μου στην πηγή των αποσπασμάτων από κείμενα που παραθέτω, στην πηγή των στατιστικών στοιχείων και άλλων ποσοτικών δεδομένων -διαφορετικές πηγές μερικές φορές δίνουν διαφορετικά στοιχεία-και στην ευκαιριακή υποστήριξη δηλώσεων που οι αναγνώστες ίσως βρουν ασυνήθιστες, μη οικείες ή απρόσμενες, καθώς και σε μερικά σημεία όπου η επίμαχη άποψη του συγγραφέα απαιτεί ίσως κάποια στήριξη. Στο κείμενο θέτω τις παραπομπές αυτές εντός παρενθέσεων. Στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται ο πλήρης τίτλος της πηγής. Η βιβλιογραφία δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας πλήρης κατάλογος όλων των πηγών που επισημάνθηκαν ή αναφέρθηκαν στο κείμενο· δεν αποτελεί έναν συστηματικό οδηγό για περαιτέρω διάβασμα. Παραθέτω, όμως, ξεχωριστά έναν σύντομο βιβλιογραφικό οδηγό για περαιτέρω διάβασμα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο μηχανισμός των παραπομπών είναι εντελώς ξεχωριστός από τις σημειώσεις, οι οποίες κυρίως επεκτείνουν ή επεξηγούν το κείμενο.

Παρ' όλα αυτά νομίζω ότι είναι δίκαιο να αναφερθώ σε ορισμένα έργα πάνω στα οποία βασίστηκα πάρα πολύ ή στα οποία οφείλω πράγματι πάρα πολλά. Δε θα ήθελα οι συγγραφείς των έργων αυτών να έχουν την αίσθηση ότι δεν τους εκτιμώ. Γενικά οφείλω πολλά στο έργο δύο φίλων: στον Paul Bairoch, ιστορικό της οικονομίας και ακούραστο επεξεργαστή ποσοτικών στοιχείων, και στον Ivan Berend, πρώην Πρόεδρο της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών, στους οποίους και οφείλω την έννοια του Σύντομου Εικοστού Αιώνα. Αναφορικά με την παγκόσμια πολιτική ιστορία από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά, το έργο του P. Calvocoressi, *World Politics Since 1945*, αποτέλεσε για μένα έναν σταθερό και, μερικές φορές -εύλογα- δηκτικό οδηγό. Για το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πολλά οφείλω στο εξαιρετικό βιβλίο του Alan Milward, *War, Economy and Society 1939-45*, ενώ σχετικά με την οικονομία μετά το 1945 βρήκα πολύ χρήσιμο το βιβλίο του Herman Van der Wee, *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945-1980*, καθώς και το βιβλίο των Philip Armstrong, Andrew Glyn και John Harrison, *Capitalism Since 1945*. Το βιβλίο του Martin Walker, *The Cold War*, αξίζει πολύ μεγαλύτερης εκτίμησης απ' αυτήν που του επεφύλαξαν οι περισσότεροι βιβλιοκριτικοί. Για την ιστορία της Αριστεράς από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά οφείλω τα μέγιστα στον Δρ. Donald Sassoon του Κολλεγίου Queen Mary and Westfield του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, που είχε την ευγενή καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου την τεράστια και διειδυτική αλλά ακόμα μη ολοκληρωμένη μελέτη του πάνω στο θέμα. Για την ιστορία της ΕΣΣΔ οφείλω πολλά στα γραπτά των Moshe Lewin, Alec Nove, R.W. Davies και Sheila Fitzpatrick· για την ιστορία της Κίνας στα γραπτά των Benjamin Schwartz και Stuart Schram, και για την ιστορία του ισλαμικού κόσμου στα γραπτά των Ira Lapidus και Nikki Keddie. Οι απόψεις μου για τις τέχνες αντλούν πολλά από τα έργα του John Willett για την κουλτούρα της Βαϊμάργης -καθώς και από τις συζητήσεις που είχαμε πάνω σ' αυτό το θέμα- και του Francis Haskell. Στο κεφ. 6, το χρέος μου προς το βιβλίο Diaghilev της Lynn Garafola θα πρέπει να είναι εμφανές.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω σε όλους όσους με βοήθησαν στην προετοιμασία του βιβλίου αυτού. Κατ' αρχήν στις βοηθούς ερευνητρίδες μου Joanna Bedford στο Λονδίνο και Lise Grande στη Νέα Υόρκη. Θα ήθελα ιδιαίτερα να τονίσω το χρέος μου προς την εξαιρετική Ms Grande, χωρίς τη συμβολή της οποίας θα μου ήταν αδύνατο να γεφυρώσω τα τεράστια χάσματα στις γνώσεις μου

και να επαληθεύσω γεγονότα και αναφορές που μισοθυμώμουν. Πολλά οφείλω επίσης στην Ruth Syers, που δακτυλογράφησε τα αρχικά κείμενα και στην Marlene Hobsbawm που διάβασε όλα τα κεφάλαια όχι από τη σκοπιά του μη πανεπιστημιακού αναγνώστη, αλλά του αναγνώστη που δείχνει ένα γενικό ενδιαφέρον για το σύγχρονο κόσμο, προς τον οποίο και απευθύνεται το βιβλίο αυτό.

Έχω ήδη αναφερθεί στο χρέος μου απέναντι στους φοιτητές μου της Νέας Σχολής που παρακολούθησαν τις διαλέξεις μου στις οποίες προσπάθησα να διαμορφώσω τις ιδέες και τις ερμηνείες μου. Σ' αυτούς αφιερώνεται το βιβλίο αυτό.

Eric Hobsbawm
Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1993-1994

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΑΙΩΝΑΣ: ΜΙΑ ΚΑΤΟΥΨΗ

ΔΩΔΕΚΑ ΑΤΟΜΑ ΕΚΦΕΡΟΥΝ ΤΗ ΓΝΩΜΗ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ

Isaiah Berlin (φιλόσοφος - Βρετανία): «Έζησα στο μεγαλύτερο διάστημα του εικοστού αιώνα χωρίς, πρέπει να προσθέσω, προσωπικά να δεινοπαθήσω. Έμεινε όμως στη μνήμη μου σαν ο πιο φριχτός αιώνας στη δυτική ιστορία».

Julio Caro Baroja (ανθρωπολόγος - Ισπανία): «Υπάρχει μια προφανής αντίφαση ανάμεσα στις εμπειρίες της ζωής μας -παιδική ηλικία, νεότητα και γηρατειά πέρασαν ήρεμα και χωρίς μεγάλες περιπέτειες- και στα γεγονότα του εικοστού αιώνα [...] τα τρομερά γεγονότα που έζησε η ανθρωπότητα».

Primo Levi (συγγραφέας - Ιταλία): «Όσοι επιζήσαμε από τα Στρατόπεδα δεν είμαστε πραγματικοί μάρτυρες. Πρόκειται για μια δυσάρεστη ιδέα που σταδιακά έφτασα να αποδεχτώ διαβάζοντας τα όσα έγραφαν άλλοι επιζήσαντες, συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού μου όταν ξαναδιάβασα τα όσα είχα γράψει μετά την πάροδο ορισμένων ετών. Εμείς, οι επιζήσαντες, δεν είμαστε παρά μια ελάχιστη μειοψηφία, αλλά συνάμα μια ιδιόμορφη μειοψηφία. Είμαστε εκείνοι που με υπεκφυγές, δεξιοτεχνία ή καθαρή τύχη, ουδέποτε φτάσαμε στον πυθμένα. Εκείνοι που έφτασαν και που είδαν το πρόσωπο των Γοργόνων,¹ δεν επέστρεψαν ή επέστρεψαν άφωνοι».

René Dumont (αγρονόμος, οικολόγος - Γαλλία): «Βλέπω τον αιώνα αυτό μόνο σαν αιώνα σφαγών και πολέμων».

Rita Levi Montalcini (Βραβείο Νόμπελ επιστήμη - Ιταλία): «Σ' αυτόν τον αιώνα, παρ' όλα όσα συνέβησαν, έγιναν επαναστάσεις για το καλύτερο [...] η άνοδος της τέταρτης εξουσίας και η εμφάνιση του γυναικείου κινήματος μετά από αιώνες καταπίεσης».

William Golding (Βραβείο Νόμπελ συγγραφέας - Βρετανία): «Δεν μπορώ να απομακρύνω τη σκέψη ότι ο αιώνας αυτός ήταν ο πιο βίαιος στην ανθρώπινη ιστορία».

Ernst Gombrich (ιστορικός τέχνης - Βρετανία): «Τα κύρια χαρακτηριστικά του εικοστού αιώνα είναι ο τρομακτικός πολλαπλασιασμός του παγκόσμιου πληθυσμού. Πρόκειται για καταστροφή, όλεθρο. Δεν γνωρίζουμε τι να πράξουμε γι' αυτό».

Yehudi Menuhin (μουσικός - Βρετανία): «Εάν έπρεπε να συνοψίσω τον εικοστό αιώνα, θα έλεγα ότι έθρεψε τις μεγαλύτερες από ποτέ άλλοτε ελπίδες στην ανθρωπότητα και κατέστρεψε όλες τις αυταπάτες και τα ιδανικά».

Severo Ochoa (Βραβείο Νόμπελ επιστήμη - Ισπανία): «Το πιο βασικό πράγμα είναι η πρόοδος της επιστήμης που υπήρξε, πράγματι, εκπληκτική [...] Αυτό χαρακτηρίζει τον αιώνα μας».

¹ Γοργόνες: Τέρατα της ελληνικής μυθολογίας. Οι τρεις θυγατέρες του Φόρκυ και της Κητώ, η Σθενώ, η Ευρυάλη και η Μέδουσα (η μόνη θνητή), είχαν φίδια αντί για μαλλιά και η θέα τους πάγωνε το αίμα [Σ.τ.Μ.].

Raymond Firth (ανθρωπολόγος - Βρετανία): «Από τεχνολογική άποψη επισημαίνω την ανάπτυξη της ηλεκτρονικής μεταξύ των πιο σημαντικών εξελίξεων στον εικοστό αιώνα· από άποψη ιδεών επισημαίνω την αλλαγή από μια σχετικά ορθολογική και επιστημονική άποψη των πραγμάτων σε μια μη ορθολογική και λιγότερο επιστημονική άποψη».

Leo Valiani (ιστορικός - Ιταλία): «Ο αιώνας μας δείχνει ότι η επικράτηση των ιδανικών της δικαιοσύνης και της ισότητας είναι πάντα εφήμερη, δείχνει όμως επίσης ότι καταφέρνουμε να διατηρούμε την ελευθερία, ότι πάντα μπορούμε να ξαναρχίζουμε απ' την αρχή [...] Δεν υπάρχει λόγος να απελπιζόμαστε, ακόμα και κάτω από τις πιο απελπιστικές καταστάσεις».

Franco Venturi (ιστορικός - Ιταλία): «Οι ιστορικοί δεν μπορούν να απαντήσουν σ' αυτό το ερώτημα. Για μένα, ο εικοστός αιώνας δεν είναι παρά η διαρκής προσπάθεια που καταβάλλουμε για να τον καταλάβουμε».

(Agosti - Borgese, 1992, σ. 42, 210, 154, 76, 4, 8, 204, 2, 62, 80, 140, 160)

I

Στις 28 Ιουνίου 1992, ο πρόεδρος της Γαλλίας Μιττεράν επισκέφτηκε απροειδοποίητα και απροσδόκητα το Σαράγεβο, ήδη κέντρο ενός βαλκανικού πολέμου που θα στοίχιζε τη ζωή πολλών χιλιάδων ατόμων μέχρι τα τέλη του έτους. Αντικείμενο της επίσκεψής του ήταν να υπενθυμίσει στην παγκόσμια κοινή γνώμη το πόσο σοβαρή ήταν η βοσνιακή κρίση. Πράγματι, η παρουσία ενός διακεκριμένου γηραιού πολιτικού, με εύθραυστη υγεία, κάτω από τα πυρά ελαφρών όπλων αλλά και πυροβολικού απέσπασε πολλούς επαίνους και θαυμασμό. Ωστόσο, μια πτυχή αυτής της επίσκεψης του Μιττεράν παρέμεινε ουσιαστικά ασχολίαστη, μολονότι κατείχε κεντρική θέση: η ημερομηνία της επίσκεψης. Γιατί ο πρόεδρος της Γαλλίας επέλεξε να επισκεφθεί το Σαράγεβο τη συγκεκριμένη αυτή ημερομηνία; Η 28η Ιουνίου ήταν η επέτειος της δολοφονίας, το 1914, του Αρχιδούκα της Αυστροουγγαρίας Φρανς Φερδινάνδου στο Σαράγεβο, δολοφονία που οδήγησε μέσα σε διάστημα ολίγων εβδομάδων στο ξέσπασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Για κάθε μορφωμένο Ευρωπαίο της ηλικίας του Μιττεράν, η σύνδεση ημερομηνίας και τόπου και η υπόμνηση της ιστορικής καταστροφής που προκλήθηκε από πολιτικά σφάλματα και εσφαλμένους υπολογισμούς έγινε αντιληπτή. Πώς θα μπορούσε κανείς να δραματοποιήσει καλύτερα τις δυνητικές επιπτώσεις της βοσνιακής κρίσης, παρά επιλέγοντας μια τόσο συμβολική ημερομηνία; Δεν ήταν όμως πολλοί αυτοί που κατάλαβαν τον υπαινιγμό, εκτός από λίγους επαγγελματίες ιστορικούς και πρεσβύτερους πολίτες. Η ιστορική μνήμη δεν ήταν πλέον ζωντανή.

Η καταστροφή του παρελθόντος, ή μάλλον των κοινωνικών μηχανισμών που συνδέουν τη σύγχρονη εμπειρία μας με την εμπειρία των προηγούμενων γενιών, αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και αλλόκοτα φαινόμενα προς τα τέλη του αιώνα μας. Οι περισσότεροι νέοι σήμερα μεγαλώνουν σ' ένα κλίμα διαρκούς παρόντος, χωρίς καμία οργανική σχέση με το δημόσιο παρελθόν της εποχής που ζουν. Στα τέλη της δεύτερης χιλιετηρίδας, το γεγονός αυτό κάνει τους ιστορικούς, δουλειά των οποίων είναι να ενθυμούνται ό,τι οι άλλοι ξεχνούν, πιο χρήσιμους από ποτέ άλλοτε. Όμως, για τον ίδιο ακριβώς λόγο οι ιστορικοί πρέπει να είναι κάτι περισσότερο από απλοί χρονικογράφοι, επιφορτισμένοι να υπενθυμίζουν ή να συλλέγουν και να επεξεργάζονται στοιχεία και γεγονότα, μολονότι αυτό αποτελεί μία από τις αναγκαίες λειτουργίες τους. Το 1989 όλες οι κυβερνήσεις του πλανήτη, και ιδιαίτερα οι υπουργοί Εξωτερικών, θα είχαν πολλά να ωφεληθούν αν παρακάθονταν σ' ένα σεμινάριο σχετικά με τις ειρηνικές διευθετήσεις που έγιναν μετά από τους δύο παγκοσμίους

πολέμους, τις οποίες προφανώς οι περισσότεροι από αυτούς έχουν λησμονήσει.

Μολαταύτα, σκοπός του βιβλίου αυτού δεν είναι να αφηγηθεί την ιστορία της περιόδου που αποτελεί και το θέμα του, δηλαδή του Σύντομου Εικοστού Αιώνα από το 1914 μέχρι το 1991, μολοντί όταν κάποιος ερωτάται από έναν έξυπνο αμερικανό φοιτητή εάν η φράση «δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος» σημαίνει ότι υπήρξε και «πρώτος παγκόσμιος πόλεμος», θα πρέπει να έχει επίγνωση ότι η γνώση ακόμα και πολύ βασικών γεγονότων του αιώνα δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Στόχος μου είναι να κατανοήσω και να εξηγήσω γιατί τα πράγματα είχαν την έκβαση που είχαν και πώς συναρμολογούνται. Για όσους της δικής μου ηλικίας έζησαν ολόκληρο ή το μεγαλύτερο μέρος του Σύντομου Εικοστού Αιώνα, κάτι τέτοιο αναπόφευκτα αποτελεί μια αυτοβιογραφική απόπειρα. Μιλούμε μεγεθύνοντας (και διορθώνοντας) τη δική μας μνήμη. Και μιλούμε ως άνδρες και γυναίκες μιας συγκεκριμένης εποχής και ενός συγκεκριμένου τόπου που εμπλεκάκαμε με διάφορους τρόπους στην ιστορία ως ενεργά πρόσωπα του δράματος -όσο ασήμαντος κι αν ήταν ο ρόλος μας- ως παρατηρητές των καιρών μας και, το ελάχιστο, ως άτομα των οποίων οι απόψεις για τον αιώνα διαμορφώθηκαν στη βάση γεγονότων που εμείς θεωρήσαμε κρίσιμης σημασίας. Αποτελούμε μέρος αυτού του αιώνα. Αποτελεί μέρος μας. Οι αναγνώστες που ανήκουν σε μια άλλη εποχή, όπως επί παραδείγματι οι φοιτητές που μπαίνουν στο πανεπιστήμιο τη στιγμή που γράφεται το βιβλίο αυτό, και για τους οποίους ακόμα και ο πόλεμος του Βιετνάμ αποτελεί προϊστορία, δε θα πρέπει να ξεχνούν την επισήμανση αυτή.

Για τους ιστορικούς της δικής μου γενιάς και του δικού μου υπόβαθρου, το παρελθόν είναι άφθαρτο, όχι μόνο γιατί ανήκουμε στη γενιά όπου δρόμοι και δημόσιοι χώροι έπαιρναν ακόμα το όνομα δημοσίων προσώπων και σημαντικών γεγονότων (ο σταθμός Wilson στην προπολεμική Πράγα, ο σταθμός του Μετρό Στάλινγκραντ στο Παρίσι), όχι μόνο γιατί ακόμα υπογράφονταν Συνθήκες Ειρήνης και επομένως έπρεπε να μνημονευθούν (η Συνθήκη των Βερσαλλιών) ή γιατί τα πολεμικά μνημεία που εγείρονταν ανακαλούσαν το παρελθόν, αλλά επειδή τα δημόσια γεγονότα αποτελούν μέρος του ιστού της ζωής μας. Δεν αποτελούν απλώς ορόσημα της ιδιωτικής μας ζωής, αλλά διαμόρφωσαν την ίδια μας τη ζωή, και την ιδιωτική και τη δημόσια. Για μένα, η 30ή Ιανουαρίου 1933 δεν αποτελεί μία κατά τα άλλα αυθαίρετη ημερομηνία, όταν ο Χίτλερ έγινε Καγκελάριος της Γερμανίας, αλλά ένα χειμωνιάτικο απόγευμα στο Βερολίνο όπου ένα δεκαπεντάχρονο αγόρι μαζί με τη μικρότερη αδελφή του επέστρεφε στο σπίτι τους από τα γειτονικά σχολεία του Wilmersdorf στο Halensee και κάπου στο δρόμο είδε τις επικεφαλίδες των εφημερίδων. Ακόμα τις έχω μπροστά μου, σαν σε όνειρο.

Δεν είναι μόνο ο ηλικιωμένος ιστορικός που θεωρεί το παρελθόν μέρος του διαρκούς παρόντος του. Σε πολλά μέρη της γης, όλοι, ανεξάρτητα από το προσωπικό τους υπόβαθρο και την προσωπική τους διαδρομή στη ζωή, έχουν δοκιμάσει, μετά από κάποια ορισμένη ηλικία, τις ίδιες βασικές εμπειρίες. Αυτές μας σημάδεψαν όλους μας και μάλιστα, σ' έναν βαθμό, με τους ίδιους τρόπους. Ο κόσμος που θρυμματίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 ήταν ο κόσμος που διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση της Ρωσικής επανάστασης του 1917. Μας σημάδεψε όλους στο βαθμό, επί παραδείγματι, που μας συνήθισε να σκεφτόμαστε για τη σύγχρονη βιομηχανική οικονομία με το σχήμα δύο αντιθετικών πόλων, του «καπιταλισμού» και του «σοσιαλισμού», δύο αμοιβαία αποκλειόμενες εναλλακτικές λύσεις, η μία προσδιορίζοντας τις οικονομίες που οργανώθηκαν κατά το πρότυπο της ΕΣΣΔ, η άλλη όλες τις υπόλοιπες οικονομίες. Σήμερα θα πρέπει να έχει καταστεί σαφές ότι επρόκειτο για μια αυθαίρετη και σ' έναν βαθμό τεχνητή κατασκευή, την οποία μπορούμε να κατανοήσουμε μόνο αν τη θέσουμε σ' ένα ιδιαίτερο ιστορικό πλαίσιο. Κι όμως, ακόμα και τώρα που γράφονται οι γραμμές αυτές, δεν είναι εύκολο να φανταστεί κανείς, έστω και αναδρομικά, άλλες αρχές ταξινόμησης που ίσως να ήταν πιο ρεαλιστικές απ' αυτές που έθεταν τις Ηνωμένες Πολιτείες, την Ιαπωνία, τη Σουηδία, τη Βραζιλία, την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και τη Νότια Κορέα στην ίδια κατηγορία, και τις κρατικές οικονομίες και τα συστήματα της σοβιετικής περιοχής που κατέρρευσαν μετά τη δεκαετία του '80 στην ίδια κατηγορία με εκείνες της Ανατολικής

και Νοτιοανατολικής Ασίας που εμφανώς δεν κατέρρευσαν.

Και πάλι, ακόμα και ο κόσμος που επέζησε του τέλους της Οκτωβριανής επανάστασης, είναι ένας κόσμος που οι θεσμοί του και οι υποθετικές παραδοχές του διαμορφώθηκαν από εκείνους που βρέθηκαν με την πλευρά των νικητών του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Εκείνοι που έχασαν ή που βρέθηκαν με τη μεριά των χαμένων, όχι μόνο παρέμειναν σιωπηλοί και εξαναγκάστηκαν να σιωπήσουν, αλλά στην ουσία αποκλείστηκαν από την ιστορία και την πνευματική ζωή, παραμένοντας μόνο στο ρόλο «του εχθρού» στο παγκόσμιο ηθικό δράμα του Καλού εναντίον του Κακού. (Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει και τώρα στους χαμένους του Ψυχρού Πολέμου του δεύτερου ήμισυ του αιώνα και πιθανότατα όχι στον ίδιο βαθμό και όχι για τόσο μακρύ χρονικό διάστημα). Πρόκειται για ένα από τα τιμήματα που πληρώνει κανείς ζώντας σ' έναν αιώνα ιδεολογικών πολέμων που πήραν τη θέση των θρησκευτικών πολέμων του παρελθόντος. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η έλλειψη ανεκτικότητας. Ακόμα και εκείνοι που διαφήμισαν τον πλουραλισμό των δικών τους μη ιδεολογιών, δε σκέφτηκαν ότι ο κόσμος ήταν αρκετά μεγάλος για τη διαρκή συνύπαρξη με αντίπαλες εκκοσμικευμένες θρησκείες. Θρησκευτικές ή ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σαν κι αυτές από τις οποίες είναι γεμάτος ο αιώνας, ορθώνουν οδοφράγματα στο δρόμο του ιστορικού, που το κυριότερο καθήκον του δεν είναι να κρίνει αλλά να καταλάβει ακόμα κι αυτά που ελάχιστα καταλαβαίνουμε. Κι όμως, αυτό που εμποδίζει την κατανόηση δεν είναι μόνο οι εμπαιθείς πεποιθήσεις μας, αλλά η ιστορική εμπειρία που τις διαμόρφωσε. Είναι εύκολο να ξεπεράσουμε τις πρώτες, διότι η οικεία αλλά λανθασμένη γαλλική ρήση *tout comprendre c'est tout pardonner* (το να κατανοήσει κανείς τα πάντα σημαίνει να συγχωρήσει τα πάντα) απλούστατα δεν αληθεύει. Το να κατανοήσουμε τη ναζιστική εποχή στη γερμανική ιστορία και να τη θέσουμε στο ιστορικό της πλαίσιο, δε σημαίνει ότι συγχωρούμε τη γενοκτονία. Εν πάση περιπτώσει, όσοι έζησαν σ' αυτόν τον εκπληκτικό αιώνα δύσκολα θα αποφύγουν τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων. Το δυσκολότερο είναι η κατανόηση.

II

Τι νόημα πρέπει να προσδώσουμε στο Σύντομο Εικοστό Αιώνα, που αρχίζει με το ξέσπασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και φτάνει μέχρι την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, χρονικό διάστημα που, όπως το βλέπουμε σήμερα αναδρομικά, σχηματίζει μια συνεκτική ιστορική περίοδο η οποία έχει τώρα τερματιστεί; Δε γνωρίζουμε τι θα επακολουθήσει και πώς θα είναι η τρίτη χιλιετηρίδα, παρόλο που μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας θα την έχει διαμορφώσει. Ωστόσο, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί με σοβαρότητα ότι στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 μια ολόκληρη εποχή στην παγκόσμια ιστορία τέλειωσε και μια νέα άρχισε. Κι αυτό αποτελεί ουσιαστική πληροφορία για τους ιστορικούς του αιώνα, διότι παρόλο που μπορούν να εικάσουν περί του μέλλοντος υπό το φως της κατανόησης του παρελθόντος, δουλειά τους δεν είναι να ποντάρουν στα πιθανά άλογα που θα νικήσουν, όπως στον ιππόδρομο. Τις μόνες ιπποδρομίες που μπορούν να ισχυριστούν ότι είναι σε θέση να περιγράψουν, είναι αυτές που ήδη χάθηκαν ή κερδήθηκαν. Εν πάση περιπτώσει, οι επιδόσεις όσων ασκούνται με τις προβλέψεις στα τελευταία τριάντα με σαράντα χρόνια, όποια κι αν είναι τα επαγγελματικά τους προσόντα ως προφητών, ήταν τόσο θεαματικά κακές, ώστε μόνο κυβερνήσεις και ινστιτούτα οικονομικής έρευνας έχουν, ή προσποιούνται ότι έχουν, κάποια εμπιστοσύνη σ' αυτές. Και ως προς αυτό, είναι πιθανό η κατάσταση να έχει χειροτερέψει από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά.

Στο βιβλίο αυτό, η δομή του Σύντομου Εικοστού Αιώνα μοιάζει σαν ένα τρίπτυχο ή σαν ένα ιστορικό σάντουιτς. Την Εποχή της Καταστροφής από το 1914 μέχρι την επομένη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ακολούθησαν είκοσι πέντε με τριάντα χρόνια εκπληκτικής οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικού μετασχηματισμού που πιθανότατα μετέβαλαν την ανθρώπινη κοινωνία πολύ πιο βαθιά

σε σχέση με κάθε άλλη ιστορική περίοδο συγκρίσιμης χρονικής διάρκειας. Μπορούμε τώρα να δούμε την περίοδο αυτή σαν μια Χρυσή Εποχή, και έτσι θεωρήθηκε σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη της στις αρχές της δεκαετίας του '70. Το τελευταίο μέρος του αιώνα ήταν μια νέα εποχή αποσύνθεσης, αβεβαιότητας και κρίσης -στην πραγματικότητα δε καταστροφής- για ευρύτερες περιοχές του κόσμου, όπως για την Αφρική, την πρώην ΕΣΣΔ και τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ευρώπης. Καθώς η δεκαετία του '80 παραχωρούσε τη θέση της στη δεκαετία του '90, η διάθεση αυτών που στοχάζονταν για το παρελθόν και το μέλλον του αιώνα ήταν ζοφερή, μια διάθεση που είχε το χαρακτήρα fin-de-siècle (τέλος του αιώνα). Από την πλεονεκτική σκοπιά της δεκαετίας του '90, μπορούμε να πούμε ότι ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας διήνυσε μια σύντομη χρυσή εποχή εν μέσω δύο περιόδων κρίσεων, οδεύοντας προς ένα άγνωστο και προβληματικό, αλλά όχι αναγκαστικά δυσώδυνο, μέλλον. Όμως, οι ιστορικοί ενδεχομένως θα ήθελαν να υπενθυμίσουν σε όσους μεταφυσικά ομιλούν για το «Τέλος της Ιστορίας», ότι μέλλον θα υπάρξει. Η μόνη απολύτως βεβαία γενίκευση που μπορούμε να κάνουμε για την ιστορία, είναι ότι όσο υπάρχει ανθρώπινη φυλή, η ιστορία θα συνεχίζεται.

Κατ' ακολουθία των όσων ανέφερα πιο πάνω, οργανώνονται και τα επιχειρήματα στο βιβλίο μου. Αρχίζω με τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο που σηματοδότησε τη διάλυση του (δυτικού) πολιτισμού του 19ου αιώνα. Από άποψη οικονομίας, ο πολιτισμός αυτός ήταν καπιταλιστικός· φιλελεύθερος στη νομική και συνταγματική του δομή· αστικός από άποψη εικόνας της χαρακτηριστικής ηγεμονικής του κοινωνικής τάξης· ένδοξος από τη σκοπιά της επιστημονικής προόδου, της γνώσης και της παιδείας, της υλικής και ηθικής προόδου. Έτρεφε επίσης βαθιά την πεποίθηση για την κεντρική σημασία που είχε η Ευρώπη, το λίκνο των επαναστάσεων στις επιστήμες, τις τέχνες, την πολιτική και τη βιομηχανία, της οποίας η οικονομία είχε διεισδύσει στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου που οι στρατιώτες της είχαν κατακτήσει και καθυποτάξει· της οποίας ο πληθυσμός είχε αυξηθεί μέχρι του σημείου να αποτελεί το ένα τρίτο της ανθρώπινης φυλής (συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων και αυξανόμενων κυμάτων των ευρωπαϊών μεταναστών και των απογόνων τους), και, τέλος, της οποίας τα μεγαλύτερα κράτη αποτελούσαν το σύστημα της παγκόσμιας πολιτικής.¹

Οι δεκαετίες που πέρασαν από το ξέσπασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου μέχρι την επομένη του δευτέρου, ήταν για την κοινωνία μια Εποχή Καταστροφής. Για σαράντα χρόνια κατολίσθαινε από τη μια συμφορά στην άλλη. Υπήρξαν δε περίοδοι που ακόμα και ευφυείς συντηρητικοί δε θα έβαζαν στοίχημα για την επιβίωσή της. Η κοινωνία αυτή συγκλονίστηκε από δύο παγκοσμίους πολέμους που τους διαδέχτηκαν δύο κύματα παγκόσμιας εξέγερσης και επανάστασης, τα οποία έφεραν στην εξουσία ένα σύστημα που ισχυρίστηκε ότι αποτελούσε την ιστορικά προκαθορισμένη εναλλακτική λύση απέναντι στην αστική και καπιταλιστική εξουσία, πρώτα στο ένα έκτο του πλανήτη και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στο ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού. Οι τεράστιες αποικιοκρατικές αυτοκρατορίες που χτίστηκαν πριν και κατά τη διάρκεια της Εποχής της Αυτοκρατορίας, συγκλονίστηκαν συθέμελα και κονιορτοποιήθηκαν. Ολόκληρη η ιστορία του σύγχρονου ιμπεριαλισμού, τόσο σταθερή και τόσο γεμάτη αυτοπεποίθηση την εποχή που απεβίωσε η βασίλισσα Βικτώρια της Μεγάλης Βρετανίας, δε διήρκεσε παρά μόνο όσο η ζωή ενός ανθρώπου -ας πούμε του Γουίνστον Τσώρτσιλ (1874-1965).

Και επιπλέον, μια παγκόσμια οικονομική κρίση, άνευ προηγουμένου βαθιά, γονάτισε ακόμα και τις πιο ισχυρές καπιταλιστικές οικονομίες και φάνηκε να αναστρέφει τη δημιουργία μιας ενιαίας

¹ Προσπάθησα να περιγράψω και να εξηγήσω την άνοδο αυτού του πολιτισμού στην τρίτομη ιστορία για τον «εκτενή δέκατο ένατο αιώνα» (από τη δεκαετία του 1780 μέχρι το 1914) και να αναλύσω τις αιτίες της διάλυσής του. Το τωρινό κείμενο θα αναφέρεται ενίοτε στα έργα αυτά, *The Age of Révolution 1789-1848* (Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848), *The Age of Capital 1848-1875* (Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875) και *The Age of Empire 1875-1914* (Η Εποχή της Αυτοκρατορίας 1875-1914), οσάκις φαίνεται χρήσιμο.

καθολικής παγκόσμιας οικονομίας, η οποία αποτέλεσε μια τόσο αξιοθαύμαστη επίτευξη του φιλελεύθερου καπιταλισμού του δέκατου ένατου αιώνα. Ακόμα και οι Ηνωμένες Πολιτείες, ασφαλείς από πολέμους και επαναστάσεις, φάνηκαν να βρίσκονται στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Ενώ η οικονομία παραπαίει, οι θεσμοί της φιλελεύθερης δημοκρατίας ουσιαστικά εξαφανίστηκαν μεταξύ 1917 και 1942 σχεδόν από παντού, με εξαίρεση κάποια μέρη της Ευρώπης, της Βόρειας Αμερικής και της Αυστραλασίας, καθώς επικράτησαν ο φασισμός και τα δορυφορικά αυταρχικά κινήματα και καθεστώτα του.

Μόνο η πρόσκαιρη και παράξενη συμμαχία φιλελεύθερου καπιταλισμού και κομμουνισμού, σε αυτοάμυνα απέναντι σ' αυτή την πρόκληση, έσωσαν τη δημοκρατία, διότι η νίκη εναντίον της Γερμανίας του Χίτλερ επιτεύχθηκε ουσιαστικά -και μόνο έτσι θα μπορούσε να επιτευχθεί- από τον Κόκκινο Στρατό. Από πολλές απόψεις, η περίοδος της καπιταλιστικής-κομμουνιστικής συμμαχίας εναντίον του φασισμού -ουσιαστικά μιλάμε για τις δεκαετίες του '30 και '40- διαμόρφωσε τον αρμό της ιστορίας του εικοστού αιώνα και την αποφασιστική του στιγμή. Από πολλές απόψεις πρόκειται επίσης για μια στιγμή ιστορικού παράδοξου στις σχέσεις καπιταλισμού και κομμουνισμού, οι οποίες τοποθετήθηκαν για το μεγαλύτερο διάστημα του αιώνα -εκτός από τη σύντομη αυτή περίοδο του αντιφασισμού- σε θέση ασυμφιλίωτου ανταγωνισμού. Η νίκη της Σοβιετικής Ένωσης επί του Χίτλερ επιτεύχθηκε από ένα καθεστώς το οποίο δημιουργήθηκε από την Οκτωβριανή επανάσταση, όπως δείχνει η σύγκριση της επίδοσης της ρωσικής τσαρικής οικονομίας στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και της σοβιετικής οικονομίας στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (Gatrell - Harrison, 1993). Χωρίς τη νίκη αυτή, ο Δυτικός κόσμος (εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών) πιθανότατα θα αποτελείτο σήμερα από μια σειρά παραλλαγών αυταρχικών και φασιστικών καθεστώτων μάλλον, παρά από μια σειρά παραλλαγών φιλελεύθερων δημοκρατιών. Πρόκειται για μία από τις ειρωνείες του παράξενου αυτού αιώνα, ότι δηλαδή τα πιο διαρκή αποτελέσματα της Οκτωβριανής επανάστασης -επιδίωξη της οποίας ήταν η ανατροπή του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα- συνίστανται στη διάσωση του ανταγωνιστή της τόσο στην περίοδο του πολέμου όσο και στην περίοδο της ειρήνης. Με άλλα λόγια, η Οκτωβριανή επανάσταση προμήθευσε τον ανταγωνιστή της με το κίνητρο, το φόβο για να αυτομεταρρυθμιστεί μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, κάνοντας δε δημοφιλή τον οικονομικό σχεδιασμό, του έδωσε επίσης ορισμένες από τις διαδικασίες για να μεταρρυθμιστεί.

Εξάλλου, ο φιλελεύθερος καπιταλισμός, ακόμα κι όταν κατάφερε -και μάλιστα μόλις- να επιβιώσει απέναντι σ' αυτή την τριπλή πρόκληση της οικονομικής ύφεσης, του φασισμού και του πολέμου, βρέθηκε αντιμέτωπος με την παγκόσμια προώθηση της επανάστασης, που μπορούσε τώρα να συσπειρωθεί γύρω από την ΕΣΣΔ, η οποία από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά αναδείχτηκε σε υπερδύναμη.

Κι όμως, όπως μπορούμε να δούμε σήμερα αναδρομικά, η δύναμη της παγκόσμιας σοσιαλιστικής πρόκλησης απέναντι στον καπιταλισμό ήταν η ίδια η αδυναμία του αντιπάλου της. Χωρίς την κατάρρευση της αστικής κοινωνίας του δέκατου ένατου αιώνα δε θα υπήρχε ούτε Οκτωβριανή επανάσταση ούτε ΕΣΣΔ. Το οικονομικό σύστημα που οικοδομήθηκε πάνω στις ερειπωμένες γεωργικές εκτάσεις της Ευρασίας της πρώην Τσαρικής αυτοκρατορίας φέροντας το όνομα σοσιαλισμός, δε θα θεωρούσε τον εαυτό του, ούτε θεωρήθηκε αλλού, ως μια ρεαλιστική παγκόσμια εναλλακτική λύση απέναντι στην καπιταλιστική οικονομία. Η μεγάλη οικονομική κρίση της δεκαετίας του '30 ήταν εκείνη που το έκανε να μοιάζει ως τέτοιο, όπως ήταν η πρόκληση του φασισμού που έκανε την ΕΣΣΔ αναντικατάστατο εργαλείο της ήττας του Χίτλερ και κατά συνέπεια μία από τις δύο υπερδυνάμεις που η αντιπαράθεσή τους κυριάρχησε και έσπειρε τον τρόμο στο δεύτερο ήμισυ του Σύντομου Εικοστού Αιώνα, ενώ -όπως μπορούμε σήμερα να δούμε- σταθεροποιούσε από πολλές πλευρές την πολιτική της δομή. Η ΕΣΣΔ δε θα μπορούσε διαφορετικά να βρεθεί, για μιάμιση περίπου δεκαετία στα μέσα του αιώνα, επικεφαλής του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου», περιλαμβάνοντας το ένα τρίτο της ανθρώπινης φυλής και έχοντας μια οικονομία η οποία για ένα σύντομο χρονικό διάστημα φάνηκε πως θα μπορούσε ίσως να ξεπεράσει την

καπιταλιστική οικονομική μεγέθυνση.

Πώς τώρα και γιατί ο καπιταλισμός μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο βρέθηκε, προς έκπληξη όλων ακόμα και του ιδίου, να πορεύεται προς την άνευ προηγουμένου και πιθανόν ανώμαλη «Χρυσή Εποχή» (1947-1973), αποτελεί ίσως το μείζον ερώτημα το οποίο αντιμετωπίζουν οι ιστορικοί του εικοστού αιώνα. Δεν υπάρχει ακόμα συμφωνία ως προς την απάντηση, ούτε εγώ προσωπικά ισχυρίζομαι ότι μπορώ να δώσω κάποια πειστική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Πιθανότατα, για μια πιο πειστική ανάλυση θα πρέπει να περιμένουμε μέχρις ότου μπορέσουμε να δούμε σε προοπτική ολόκληρο το «μεγάλο κύμα» του δεύτερου ήμισυ του εικοστού αιώνα. Μολονότι όμως μπορούμε σήμερα να εξετάσουμε τη «Χρυσή Εποχή» ως σύνολο, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι Δεκαετίες της Κρίσης που έζησε ο κόσμος έχουν ήδη ολοκληρώσει την πορεία τους. Ωστόσο, μπορούμε να εκτιμήσουμε με μεγάλη αυτοπεποίθηση την εκπληκτική κλίμακα και επίδραση του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού μετασχηματισμού που επακολούθησε τον πιο μεγάλο, ταχύρυθμο και θεμελιακό μετασχηματισμό που έχει καταγραφεί στην ιστορία. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου διαπραγματεύομαι διάφορες πτυχές του μετασχηματισμού αυτού. Οι ιστορικοί του εικοστού αιώνα στην τρίτη χιλιετηρίδα, πιθανόν να διαπιστώσουν ότι αυτή ακριβώς η περίοδος άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στην ιστορία του εικοστού αιώνα, διότι οι αλλαγές που επέφερε στην ανθρώπινη ζωή σ' ολόκληρη την υφήλιο, ήταν τόσο βαθιές όσο και αμετάστρεπτες. Επιπλέον, οι αλλαγές αυτές συνεχίζονται. Εκείνοι οι δημοσιογράφοι και φιλόσοφοι-δοκιμιογράφοι που εντόπισαν «το τέλος της ιστορίας» στην πτώση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας, έκαναν λάθος. Θα ήταν καλύτερο να υποστηρίζουμε ότι το τρίτο τέταρτο του αιώνα σηματοδότησε το τέλος επτά ή οκτώ χιλιετηρίδων ανθρώπινης ιστορίας με απαρχή την ανακάλυψη της γεωργίας στη λίθινη εποχή, απλώς και μόνο επειδή τερματίστηκε η μακρά εποχή κατά την οποία η συντριπτική πλειοψηφία της ανθρώπινης φυλής ζούσε καλλιεργώντας τη γη και εκτρέφοντας ζώα.

Σε σύγκριση μ' αυτό, η ιστορία της αντιπαράθεσης μεταξύ «καπιταλισμού» και «σοσιαλισμού», με ή χωρίς την παρέμβαση κρατών και κυβερνήσεων όπως των Ηνωμένων Πολιτειών και της ΕΣΣΔ που ισχυρίζονταν ότι τους αντιπροσώπευαν, πιθανότατα θα φανεί πιο περιορισμένου ιστορικού ενδιαφέροντος -μακροπρόθεσμα- σε σύγκριση με τους θρησκευτικούς πολέμους ή τις Σταυροφορίες του δέκατου έκτου και δέκατου έβδομου αιώνα. Διότι όσοι έζησαν σε οποιαδήποτε στιγμή του Σύντομου Εικοστού Αιώνα, φυσικά θεωρούν την εποχή αυτή σημαντική, κι έτσι φαντάζει και σ' αυτό το βιβλίο εφόσον ο συγγραφέας του έζησε στον εικοστό αιώνα και το έγγραψε για αναγνώστες που ζουν στην περίοδο αυτή - στα τέλη του αιώνα. Στο βιβλίο διαπραγματεύομαι επί μακρόν τις κοινωνικές επαναστάσεις, τον Ψυχρό Πόλεμο, τη φύση, τα όρια και τα θανάσιμα ελαττώματα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» καθώς και την κατάρρευσή του. Παρ' όλα αυτά, είναι σημαντικό να συγκρατήσουμε ότι η μείζων και διαρκής επίδραση των καθεστώτων που ήταν απόρροια της Οκτωβριανής επανάστασης, είχε το χαρακτήρα ενός ισχυρότατου επιταχυντή του εκσυγχρονισμού καθυστερημένων αγροτικών χωρών. Από αυτή την άποψη, συνέβη τα μείζονα επιτεύγματά της να συμπέσουν με την καπιταλιστική Χρυσή Εποχή. Δε χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ το ερώτημα κατά πόσον αποτελεσματικές ή ακόμα συνειδητές ήταν οι αντίπαλες στρατηγικές που έθαιψαν τον κόσμο των προγόνων μας. Όπως θα δούμε, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, οι στρατηγικές αυτές φάνηκαν να είναι ισοδύναμες, άποψη βέβαια που προβάλλει εξωφρενική υπό το φως της κατάρρευσης του σοβιετικού σοσιαλισμού, μολονότι κάποιος βρετανός πρωθυπουργός συνομιλώντας με αμερικανό πρόεδρο μπορούσε τότε να θεωρεί την ΕΣΣΔ ως ένα κράτος του οποίου η «ανθούσα οικονομία [...] σύντομα θα ξεπεράσει την καπιταλιστική κοινωνία στον αγώνα δρόμου για υλικό πλούτο» (Horne, 1989, σ. 303). Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε απλώς ότι στη δεκαετία του '80 η σοσιαλιστική Βουλγαρία και το μη σοσιαλιστικό Εκουαδόρ είχαν περισσότερα κοινά σημεία σε σχέση με το 1939.

Μολονότι η κατάρρευση του σοβιετικού σοσιαλισμού και οι τεράστιες συνέπειές του, οι οποίες ακόμα δεν μπορούν πλήρως να αποτιμηθούν, όντας ωστόσο κυρίως αρνητικές, αποτέλεσε το πιο

δραματικό επεισόδιο στις Δεκαετίες της Κρίσης που ακολούθησαν τη «Χρυσή Εποχή». Οι δεκαετίες αυτές χαρακτηρίστηκαν από καθολική ή παγκόσμια κρίση. Η κρίση επηρέασε τα διάφορα μέρη του κόσμου με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό, επηρέασε όμως όλες τις χώρες, ανεξάρτητα από την πολιτική, κοινωνική και οικονομική φυσιογνωμία τους, διότι για πρώτη φορά στην ιστορία η «Χρυσή Εποχή» δημιούργησε μια ενιαία και όλο και περισσότερο ενσωματωμένη και καθολική παγκόσμια οικονομία που λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό διασυνοριακά («διεθνικά») και κατά συνέπεια όλο και περισσότερο διαπερνούσε τα σύνορα της κρατικής ιδεολογίας. Κατά συνέπεια, υπονομεύτηκαν οι εδραιωμένες ιδέες των θεσμών όλων των καθεστώτων και συστημάτων. Αρχικά, τα δεινά της δεκαετίας του '70 θεωρήθηκαν μόνο ως προσωρινή κατ' ελπίδα ανάπαυλα στο Μεγάλο Άλμα προς τα Εμπρός της παγκόσμιας οικονομίας και οι χώρες, ανεξάρτητα από το οικονομικό τους σύστημα και το πολιτικό τους καθεστώς, απέβλεπαν στην εξεύρεση προσωρινών λύσεων. Όμως, όλο και περισσότερο γινόταν σαφές ότι επρόκειτο για μια εποχή με μακρόχρονες δυσκολίες, για τις οποίες οι καπιταλιστικές χώρες επιδίωξαν να εξεύρουν ριζοσπαστικές λύσεις, συχνά ακολουθώντας τους κοσμικούς θεολόγους της ξέφραγης ελεύθερης αγοράς που απέρριπταν την πολιτική εκείνη η οποία είχε εξυπηρετήσει τόσο καλά την παγκόσμια οικονομία στη Χρυσή Εποχή και η οποία φαινόταν τώρα να αποτυγχάνει. Οι ακραίοι οπαδοί του laissez-faire δεν πέτυχαν περισσότερα σε σχέση με άλλους. Στη δεκαετία του '80 και στη δεκαετία του '90, ο καπιταλιστικός κόσμος άρχισε και πάλι να παραπαίει κάτω από τα βάρη του Μεσοπολέμου, τα οποία η Χρυσή Εποχή φάνηκε ότι είχε αποσεισει: μαζική ανεργία, σοβαρές κυκλικές υφεσιακές κρίσεις, η πιο θεαματική παρά ποτέ αντιπαράθεση ανάμεσα σε άστεγους ζητιάνους και διάγοντες πολυτελή βίο, ανάμεσα σε περιορισμένα κρατικά έσοδα και απεριόριστες κρατικές δαπάνες. Οι σοσιαλιστικές χώρες, με τις δικές τους παραπαίουσες και ευάλωτες οικονομίες, οδηγήθηκαν προς εξίσου ή ακόμα και πιο ριζικές ρήξεις με το παρελθόν τους και, όπως γνωρίζουμε, προς τη διάλυση. Η διάλυση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ότι σηματοδοτεί το τέλος του Σύντομου Εικοστού Αιώνα, όπως ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος μπορεί να θεωρηθεί ότι σηματοδοτεί την αρχή του. Και σ' αυτό το σημείο ολοκληρώνεται και σταματά το βιβλίο.

Σταματά -όπως θα έπρεπε να σταματά κάθε βιβλίο που θα ολοκληρωνόταν στις αρχές της δεκαετίας του '90- ρίχνοντας μια ματιά σε ένα συσκοτισμένο περιβάλλον. Η κατάρρευση του ενός μέρους του κόσμου αποκάλυψε την ασθένεια του άλλου. Καθώς περνούσαμε στη δεκαετία του '90, γινόταν προφανές ότι η παγκόσμια κρίση δεν ήταν μόνο γενική με την οικονομική έννοια, αλλά εξίσου γενική και στην πολιτική σφαίρα. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων μεταξύ Ίστριας και Βλαδιβοστόκ δημιούργησε όχι μόνο μια τεράστια ζώνη πολιτικής αβεβαιότητας, αστάθειας, χάους και εμφυλίου πολέμου, αλλά κατέστρεψε επίσης το διεθνές σύστημα που είχε σταθεροποιήσει τις διεθνείς σχέσεις για σαράντα περίπου χρόνια. Αποκάλυψε επίσης πόσο εύθραυστα ήταν τα εγχώρια πολιτικά συστήματα, τα οποία ουσιαστικά βασιζόνταν πάνω στη σταθερότητα αυτή. Οι εντάσεις των δοκιμαζόμενων οικονομιών υπονόμισαν τα πολιτικά συστήματα της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής ή προεδρικής δημοκρατίας που τόσο καλά είχαν λειτουργήσει στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Υπονόμευσαν επίσης τα πολιτικά συστήματα που λειτουργούσαν στον Τρίτο Κόσμο. Οι βασικές μονάδες της ίδιας της πολιτικής, τα εδαφικά, κυρίαρχα και ανεξάρτητα «έθνη-κράτη», συμπεριλαμβανομένων και των πιο παλαιών και σταθερών, άρχισαν να αποδιαρθρώνονται κάτω από την πίεση των δυνάμεων της υπερεθνικής και διεθνικής οικονομίας και από τις ενδοεθνικές δυνάμεις αποσχιστικών περιοχών και εθνοτικών ομάδων. Τέτοια είναι η ειρωνεία της ιστορίας, που ορισμένες από αυτές τις ομάδες απαίτησαν το ξεπερασμένο και μη ρεαλιστικό status μικροσκοπικών κυρίαρχων «εθνών-κρατών». Προς τα τέλη του Σύντομου Εικοστού Αιώνα, το μέλλον της πολιτικής ήταν σκοτεινό αλλά η κρίση της πασιφανής.

Ακόμα πιο προφανής και από τις βεβαιότητες της παγκόσμιας οικονομικής και της παγκόσμιας πολιτικής, ήταν η κοινωνική και ηθική κρίση, αντανakλώντας τις μετά το 1950 αναστατώσεις στην ανθρώπινη ζωή, που επίσης απλώθηκε σε μεγάλη κλίμακα, αν και με συγκεχυμένη έκφραση, σ' αυτές τις Δεκαετίες της Κρίσης. Επρόκειτο για μια κρίση πεποιθήσεων και παραδοχών πάνω στις

οποίες οικοδομήθηκε η σύγχρονη κοινωνία από τη στιγμή που οι Μοντέρνοι νίκησαν στην περίφημη μάχη τους με τους Αρχαίους στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα - κρίση των ορθολογικών και ανθρωπιστικών παραδοχών, που συμμερίζονταν τόσο ο φιλελεύθερος καπιταλισμός όσο και ο κομμουνισμός και οι οποίες κατέστησαν δυνατή τη σύντομη αλλά αποφασιστικής σημασίας συμμαχία εναντίον του φασισμού, ο οποίος τις απέρριπτε. Ένας συντηρητικός γερμανός παρατηρητής, ο Michael Stürmer, ορθώς παρατήρησε το 1993 ότι αυτό που διακυβευόταν ήταν οι πεποιθήσεις και της Ανατολής και της Δύσης.

Υπάρχει ένας περίεργος παραλληλισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Στην Ανατολή, το κρατικό δόγμα ενέμεινε στην άποψη ότι η ανθρωπότητα είναι κυρίαρχη του πεπρωμένου της. Ωστόσο, ακόμα κι εμείς πιστέψαμε σε μια λιγότερο επίσημη και λιγότερο ακραία εκδοχή του ίδιου συνθήματος: η ανθρωπότητα οδεύει προς το να γίνει κυρίαρχη του πεπρωμένου της. Ο ισχυρισμός περί παντοδυναμίας εξαφανίστηκε εντελώς στην Ανατολή και μόνο σχετικά *σε μας* (chez nous) - αλλά και οι δύο πλευρές ναυάγησαν (Stürmer, 1993, σ. 95).

Είναι παράδοξο βέβαια το γεγονός ότι μια εποχή, της οποίας το μοναδικό επιχείρημα πως ωφέλησε την ανθρωπότητα βασίστηκε στους τεράστιους θριάμβους της υλικής προόδου στη βάση της επιστήμης και της τεχνολογίας, τερματίζεται με την απόρριψή τους στη Δύση από σημαντικά τμήματα της κοινής γνώμης και άτομα που ισχυρίζονται ότι είναι στοχαστές.

Ωστόσο, η ηθική κρίση δεν ήταν μόνο μία από τις παραδοχές του σύγχρονου πολιτισμού, αλλά επίσης και μία από τις ιστορικές δομές των ανθρώπινων σχέσεων που η σύγχρονη κοινωνία κληρονόμησε από το προ-βιομηχανικό και προ-καπιταλιστικό παρελθόν και η οποία, όπως μπορούμε τώρα να δούμε, κατέστησε δυνατή τη λειτουργία της. Δεν ήταν μια κρίση μιας μορφής οργάνωσης της κοινωνίας, αλλά κρίση όλων των μορφών. Οι παράξενες εκκλήσεις για μια κατά τα άλλα απροσδιόριστη «κοινωνία των πολιτών», για «κοινότητα», δεν ήταν παρά η φωνή χαμένων και παρασυρόμενων γενιών. Ακούστηκαν σε μια εποχή που τέτοιες λέξεις, έχοντας χάσει το παραδοσιακό τους νόημα, έγιναν ανούσιες φράσεις. Κανένας άλλος τρόπος δεν έμεινε για τον προσδιορισμό της ταυτότητας της ομάδας, παρά μόνο ο προσδιορισμός των «απ' έξω» που δεν ανήκουν σε αυτήν.

Για τον ποιητή T.S. Eliot, «αυτός είναι ο τρόπος που ο κόσμος τελειώνει - όχι με παταγώδη θόρυβο, αλλά με κλαυθμό». Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας τέλειωσε και με τους δύο τρόπους.

III

Πώς συγκρίνεται ο κόσμος της δεκαετίας του '90 με τον κόσμο του 1914; Υπήρχαν πέντε ή έξι δισεκατομμύρια ανθρώπων, πληθυσμός τριπλάσιος σε σύγκριση με αυτόν που υπήρχε στο ξέσπασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, κι αυτό παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του Σύντομου Εικοστού Αιώνα σκοτώθηκαν περισσότερες ανθρώπινες υπάρξεις, ή αφέθηκαν να πεθάνουν από ανθρώπινες αποφάσεις, όσο ποτέ άλλοτε στην ιστορία. Ένας πρόσφατος υπολογισμός των «μεγαθανάτων» του αιώνα δίνει τον αριθμό 187 εκατομμύρια (Brzezinski, 1993), ο οποίος ισοδυναμεί με πάνω από το ένα δέκατο του παγκόσμιου πληθυσμού το 1900. Οι περισσότεροι άνθρωποι ήταν ψηλότεροι και βαρύτεροι από τους γονείς τους, τρέφονταν καλύτερα και ζούσαν περισσότερα χρόνια, πράγμα που δύσκολα γίνεται πιστευτό αν πάρουμε υπόψη μας τις καταστροφές στις δεκαετίες του '80 και του '90 στην Αφρική, τη Λατινική Αμερική και την πρώην ΕΣΣΔ. Ο κόσμος, με την ικανότητά του να παράγει αγαθά και υπηρεσίες σε ατελείωτη ποικιλία, ήταν ασύγκριτα πλουσιότερος από ποτέ άλλοτε. Διαφορετικά δε θα μπορούσε να συντηρήσει έναν παγκόσμιο πληθυσμό αρκετές φορές μεγαλύτερο από ποτέ άλλοτε στην παγκόσμια ιστορία. Μέχρι

τη δεκαετία του '80, οι περισσότεροι άνθρωποι ζούσαν καλύτερα από τους γονείς τους, ενώ στις προηγμένες οικονομίες ζούσαν καλύτερα απ' όσο θα περίμεναν ποτέ να ζήσουν ή ακόμα να φανταστούν ότι θα ήταν δυνατό να ζήσουν. Για ορισμένες δεκαετίες στα μέσα του αιώνα, σαν να φάνηκε ότι είχαν εξευρεθεί τρόποι για τη διανομή ενός τουλάχιστον ορισμένου μέρους από αυτόν τον τεράστιο πλούτο και με κάποιο βαθμό δικαιοσύνης στους εργαζόμενους των πλουσιότερων χωρών, αλλά προς τα τέλη του αιώνα η ανισότητα ξαναπήρε πάλι το πάνω χέρι. Έκανε επίσης την εμφάνιση της μαζικά στις πρώην «σοσιαλιστικές» χώρες, όπου προηγουμένως βασίλευε μια κάποια ισότητα φτώχειας. Από εκπαιδευτική άποψη, η ανθρωπότητα ήταν σε πολύ καλύτερο επίπεδο σε σχέση με το 1914. Πράγματι, πιθανότατα για πρώτη φορά στην ιστορία, οι περισσότεροι άνθρωποι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εγγράμματοι, τουλάχιστον όπως εμφανίζονται στις επίσημες στατιστικές, μολονότι η σημασία αυτού του επιτεύγματος ήταν πολύ λιγότερο σαφής προς τα τέλη του αιώνα σε σύγκριση με το 1914, δεδομένου του τεράστιου και πιθανότατα αυξανόμενου χάσματος μεταξύ του ελαχίστου επιπέδου που επισήμως γίνεται αποδεκτό ως εγγραμματοσύνη από τη μια μεριά, επίπεδο όμως που συχνά μεταπίπτει στην κατηγορία της «λειτουργικής αγραμματοσύνης» και της βαθμίδας ικανότητας ανάγνωσης και γραφής που ακόμα αναμένεται σε επίπεδα ελίτ απ' την άλλη.

Στον κόσμο κυριαρχούσε η επαναστατική και διαρκώς εξελισσόμενη τεχνολογία, βασισμένη στους θριάμβους της φυσικής επιστήμης, θριάμβους που θα μπορούσαν να προβλεφθούν το 1914, αλλά τότε ελάχιστα είχαν αρχίσει να προωθούνται. Η πιο δραματική ίσως πρακτική συνέπειά τους ήταν η επανάσταση στις μεταφορές και τις επικοινωνίες που ουσιαστικά εκμηδένισε χρόνο και απόσταση. Ήταν ένας κόσμος που μπορούσε να μεταδώσει περισσότερες πληροφορίες και ψυχαγωγία σε σύγκριση με αυτές που ήταν διαθέσιμες στους αυτοκράτορες το 1914, κάθε μέρα, κάθε ώρα, σε κάθε νοικοκυριό. Με το άγγιγμα λίγων κουμπιών, η τεχνολογία επέτρεψε στους ανθρώπους να συνομιλούν «διασχίζοντας» ωκεανούς και ηπείρους, και για πιο πρακτικούς σκοπούς κατάργησε τα πολιτισμικά πλεονεκτήματα της πόλης έναντι της υπαίθρου.

Τότε, γιατί ο αιώνας αυτός τελειώνει όχι με πανηγυρικούς γι' αυτήν την άνευ προηγουμένου και θαυμαστή πρόοδο, αλλά μέσα σ' ένα κλίμα ανησυχίας; Γιατί, όπως δείχνουν οι επιγραμματικές τοποθετήσεις συγγραφέων που παραθέτω στην αρχή του κεφαλαίου αυτού, τόσα πολλά στοχαστικά μωαλά ανατρέχουν στον αιώνα αυτό χωρίς ικανοποίηση και ασφαλώς χωρίς εμπιστοσύνη στο μέλλον; Όχι μόνο διότι αναμφίβολα ήταν ο πιο φονικός αιώνας που έχει καταγράψει η ιστορία, τόσο από άποψη κλίμακας όσο και από άποψη συχνότητας και διάρκειας πολέμων, οι οποίοι ελάχιστα σταμάτησαν για κάποια στιγμή στη δεκαετία του '20, αλλά επίσης για τις άνευ προηγουμένου ανθρώπινες καταστροφές που επέφερε, από τους πιο μεγάλους λιμούς της ιστορίας μέχρι τη συστηματική γενοκτονία. Σε αντίθεση με τον «εκτενή δέκατο ένατο αιώνα», που φάνηκε να είναι και πράγματι ήταν μια περίοδος σχεδόν αδιάκοπης υλικής, πνευματικής και ηθικής προόδου, με άλλα λόγια βελτίωσης των συνθηκών της πολιτισμένης ζωής, από το 1914 και μετά υπήρξε μια ολοφάνερη οπισθοδρόμηση από τους κανόνες και τα σταθμά που τότε εθεωρούντο φυσιολογικά στις ανεπτυγμένες χώρες και στο περιβάλλον των μεσαίων τάξεων, σταθεροί κανόνες και σταθμά που τότε πίστευαν ακράδαντα ότι εξαπλώνονταν στις πιο καθυστερημένες περιοχές και στα λιγότερο φωτισμένα στρώματα του πληθυσμού.

Εφόσον ο αιώνας αυτός μας δίδαξε και εξακολουθεί να μας διδάσκει ότι τα ανθρώπινα όντα μπορούν να μάθουν να ζουν κάτω από τις πιο κτηνώδεις και θεωρητικά μη ανεκτές συνθήκες, δεν είναι εύκολο να συλλάβουμε την έκταση και το ρυθμό επιστροφής -ο οποίος δυστυχώς επιταχύνεται- σ' αυτό που οι πρόγονοί μας του δέκατου ένατου αιώνα θα αποκαλούσαν επίπεδα βαρβαρότητας. Ξεχνάμε ότι ο παλιός επαναστάτης Φρίντριχ Ένγκελς εξέφρασε τη φρίκη του για την έκρηξη βόμβας που προκάλεσε ένας ιρλανδός επαναστάτης στην Αίθουσα του Γουεστμίνστερ (δηλ. στη Βουλή των Κοινοτήτων), διότι ως παλιός στρατιώτης πίστευε ότι ο πόλεμος διεξάγεται εναντίον ενόπλων και όχι εναντίον αμάχων. Ξεχνάμε ότι τα πογκρόμ στην Τσαρική Ρωσία που (δικαίως)

εξόργισαν την παγκόσμια κοινή γνώμη εκδιώκοντας εκατομμύρια Ρώσων Εβραίων πέραν του Ατλαντικού μεταξύ 1881 και 1914, ήταν μικρά, σχεδόν αμελητέα, σε σύγκριση με τις σημερινές σφαγές: οι νεκροί μετριούνταν κατά δεκάδες, όχι εκατοντάδες, για να μην πούμε εκατομμύρια. Λησμονούμε ότι κάποτε κάποια διεθνής Σύμβαση προέβλεψε ότι οι εχθροπραξίες στον πόλεμο «δεν πρέπει να αρχίζουν χωρίς προηγούμενη και σαφή προειδοποίηση με τη μορφή μιας λογικής κήρυξης πολέμου ή τελεσιγράφου με υπό όρους κήρυξη πολέμου», διότι τότε έγινε ο τελευταίος πόλεμος ο οποίος άρχισε με μια τέτοια ρητή ή υπόρρητη κήρυξη; Ή κάποιος άλλος πόλεμος που να τερματίστηκε με μια τυπική συνθήκη ειρήνης κατόπιν διαπραγματεύσεων μεταξύ των εμπόλεμων κρατών; Στην πορεία του εικοστού αιώνα, οι πόλεμοι όλο και περισσότερο διεξήχθησαν κατά της οικονομίας και της υποδομής των κρατών και κατά του άμαχου πληθυσμού. Από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και μετά, ο αριθμός των θυμάτων μεταξύ του άμαχου πληθυσμού στη διάρκεια των πολέμων ήταν πολύ μεγαλύτερος από τις στρατιωτικές απώλειες που υπέστησαν όλες οι εμπόλεμες χώρες, με εξαίρεση τις Ηνωμένες Πολιτείες. Πόσοι από μας ενθυμούνται ότι το 1914 θεωρείτο δεδομένο ότι:

Η πολιτισμένη διεξαγωγή του πολέμου, όπως μας λένε τα εγχειρίδια, περιορίζεται κατά το δυνατόν στην εξουδετέρωση των ενόπλων δυνάμεων του εχθρού, διαφορετικά ο πόλεμος θα συνεχιζόταν μέχρι την πλήρη εξολόθρευση της μίας πλευράς. «Δικαιολογημένα [...] η πρακτική αυτή εξελίχθηκε σε έθιμο στα έθνη της Ευρώπης» (*Encyclopedia Britannica*, 1911, λήμμα Πόλεμος).

Δεν παραβλέπουμε βέβαια την αναβίωση των βασανιστηρίων ή ακόμη και της δολοφονίας ως φυσιολογικό μέρος των επιχειρήσεων των υπηρεσιών ασφαλείας στα σύγχρονα κράτη, αλλά πιθανότατα δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το πόσο δραματική είναι αυτή η αναστροφή μέσα στη μεγάλη περίοδο της νομικής εξέλιξης του θέματος, από την πρώτη επίσημη κατάργηση των βασανιστηρίων σε Δυτική χώρα στη δεκαετία του 1780 μέχρι το 1914.

Κι όμως, στα τέλη του Σύντομου Εικοστού Αιώνα, ο κόσμος δεν μπορεί να συγκριθεί με τον κόσμο που υπήρχε στην αρχή του με κριτήρια την ιστορική λογιστική τού «περισσότερου» και «λιγότερου». Ήταν ένας ποιοτικά διαφορετικός κόσμος, τουλάχιστον από τρεις απόψεις:

Πρώτον, δεν ήταν πλέον ευρωκεντρικός. Έφερε την παρακμή και πτώση της Ευρώπης, που στην αρχή του αιώνα ήταν ακόμα το αναμφισβήτητο κέντρο ισχύος, πλούτου, φαιάς ουσίας και «δουτικού πολιτισμού». Οι Ευρωπαίοι και οι απόγονοί τους περιορίστηκαν σήμερα από το ένα τρίτο περίπου της ανθρωπότητας στο ένα έκτο. Πρόκειται για μια φθίνουσα μειοψηφία που ζει σε χώρες οι οποίες στοιχειωδώς (ή καθόλου) αναπαράγουν τον πληθυσμό τους και στην πλειοψηφία των περιπτώσεων -με ορισμένες φωτεινές εξαιρέσεις όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του '90- ορθώνουν φράγματα απέναντι στην πίεση της μετανάστευσης από τις περιοχές των φτωχών. Οι βιομηχανίες στις οποίες κάποτε η Ευρώπη πρωτοπορούσε, μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν αλλού. Οι χώρες που κάποτε προσέβλεπαν προς την Ευρώπη διαμέσου των ωκεανών, προσβλέπουν τώρα αλλού. Η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία ακόμα και οι Ηνωμένες Πολιτείες που βρέχονται από δύο ωκεανούς, είδαν το μέλλον τους στον Ειρηνικό, ό,τι ακριβώς και να σημαίνει αυτό.

Οι «Μεγάλες Δυνάμεις» του 1914, όλες ευρωπαϊκές, όπως η ΕΣΣΔ, κληρονόμος της Τσαρικής Ρωσίας, εξαφανίστηκαν ή περιορίστηκαν στο ρόλο περιφερειακής ή επαρχιακής δύναμης, με εξαίρεση τη Γερμανία. Η ίδια η προσπάθεια να δημιουργηθεί μια ενιαία υπερεθνική «Ευρωπαϊκή Κοινότητα» και να ανακαλυφθεί κάποια έννοια Ευρωπαϊκής ταυτότητας που να ανταποκρίνεται σ' αυτήν, αντικαθιστώντας τις παλιές προσδέσεις στα ιστορικά έθνη και κράτη, έδειξε το βάθος αυτής της παρακμής.

Με εξαίρεση τους ιστορικούς της πολιτικής, είχε τόση μεγάλη σημασία η αλλαγή αυτή; Ενδεχομένως

όχι, εφόσον αντανάκλωση μόνο ελάχιστες αλλαγές στην οικονομική, πνευματική και πολιτιστική φυσιογνωμία του κόσμου. Από το 1914 κίονα, οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν η μεγαλύτερη βιομηχανική οικονομία και ο μεγάλος πρωτοπόρος, πρότυπο και προωθητική δύναμη της μαζικής παραγωγής και της μαζικής κουλτούρας που κατέκτησαν τον πλανήτη κατά τη διάρκεια του Σύντομου Εικοστού Αιώνα. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, παρά τις πολλές ιδιομορφίες τους, ήταν η υπερωκεάνια επέκταση της Ευρώπης και συστεγάζονταν μαζί με τη γηραιά ήπειρο κάτω από την επιγραφή του «δυτικού πολιτισμού». Όποιες και να είναι οι μελλοντικές τους προοπτικές, κοιτάζοντας τον «Αμερικανικό αιώνα» από τη σκοπιά της δεκαετίας του '90 δεν μπορούμε παρά να πούμε πως ήταν γι' αυτές μια εποχή ανόδου και θριάμβου. Το σύνολο των χωρών που εκβιομηχανίστηκαν στο δέκατο ένατο αιώνα, παρέμειναν συλλογικά χώρες με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση πλούτου, οικονομικής και επιστημονικο-τεχνολογικής ισχύος στον πλανήτη, καθώς και χώρες όπου οι άνθρωποι απολάμβαναν το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο. Και στις δύο περιπτώσεις, η απόσταση από τις άλλες χώρες ήταν μεγάλη. Προς τα τέλη του αιώνα, το γεγονός αυτό συμψηφίζονταν, με το παραπάνω μάλιστα, με την αποβιομηχάνιση των χωρών αυτών και τη μεταφορά της παραγωγής σε άλλες ηπείρους. Στο βαθμό αυτόν, η εντύπωση ότι ο παλιός Ευρωκεντρικός ή «Δυτικός» κόσμος βρισκόταν σε πλήρη παρακμή ήταν επιφανειακή.

Πιο σημαντικό ήταν ο δεύτερος μετασχηματισμός. Μεταξύ του 1914 και των αρχών της δεκαετίας του '90, ο πλανήτης έγινε σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό μια ενιαία επιχειρησιακή μονάδα, πράγμα που δεν ήταν και δεν μπορούσε να είναι το 1914. Πράγματι, για πολλούς σκοπούς, ιδιαίτερα δε στο πεδίο των οικονομικών υποθέσεων, ολόκληρος ο πλανήτης αποτελεί τώρα την πρωταρχική επιχειρησιακή μονάδα, ενώ παλαιότερες μονάδες, όπως οι «εθνικές οικονομίες» που προσδιορίζονταν από την πολιτική των εδαφικών κρατών, υφίστανται σήμερα τις περιπλοκές των διεθνικών δραστηριοτήτων. Το στάδιο όπου έφτασε στη δεκαετία του '90 η οικοδόμηση του «παγκόσμιου χωριού» -η φράση αποτελεί εφεύρεση της δεκαετίας του '60 (MacLuhan, 1962)- μπορεί να μη φανεί και τόσο προχωρημένο από παρατηρητές στα μέσα του εικοστού πρώτου αιώνα, όμως έχει ήδη μεταμορφώσει όχι μόνο ορισμένες οικονομικές και τεχνικές δραστηριότητες και τις δράσεις της επιστήμης, αλλά και σημαντικές πτυχές της ιδιωτικής ζωής, κυρίως με την αφάνταστη επιτάχυνση των επικοινωνιών και των μεταφορών. Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό γνώρισμα στα τέλη του εικοστού αιώνα είναι ίσως η ένταση που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτή την επιταχυνόμενη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και της ανικανότητας και των δημόσιων θεσμών και της συλλογικής συμπεριφοράς των ανθρώπινων όντων να συμφιλιωθούν μ' αυτήν. Είναι αρκετά περίεργο το γεγονός ότι η ατομική ανθρώπινη συμπεριφορά δυσκολεύτηκε λιγότερο να προσαρμοστεί στον κόσμο της δορυφορικής τηλεόρασης, του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, των διακοπών στις Σεϋχέλλες και των μακρινών ταξιδιών.

Ο τρίτος μετασχηματισμός, που κατά ορισμένους τρόπους έχει επιφέρει και τις μεγαλύτερες διαταραχές, είναι η αποσύνθεση των παλαιών προτύπων ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων που έφερε μαζί της παρεμπιπτόντως η απότομη ρήξη των δεσμών μεταξύ των γενιών, με άλλα λόγια μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος. Κι αυτό έγινε ιδιαίτερα αισθητό στις πιο ανεπτυγμένες χώρες της δυτικής εκδοχής του καπιταλισμού, χώρες στις οποίες οι αξίες του απόλυτου α-κοινωνικού ατομικισμού ήταν κυρίαρχες και στις επίσημες και στις ανεπίσημες ιδεολογίες, μολοντί όσοι τις ασπάζονται συχνά λαιδορούν τις κοινωνικές τους συνέπειες. Παρ' όλα αυτά, οι τάσεις αυτές εντοπίζονται και αλλού ενισχυμένες από τη διάβρωση των παραδοσιακών κοινωνιών και θρησκειών καθώς επίσης και από την καταστροφή ή αυτοκαταστροφή των κοινωνιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Μια τέτοια κοινωνία που αποτελείται από μία κατά τα άλλα ασύνδετη συνάθροιση εγωκεντρικών ατόμων τα οποία επιδιώκουν μόνο τη δική τους ικανοποίηση (είτε αυτή αποκαλείται κέρδος, ηδονή ή άλλως πως) υπήρχε πάντα ως υπόρρητη υπόθεση στη θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας. Από την Εποχή της Επανάστασης κίονα, παρατηρητές όλων των πολιτικών αποχρώσεων προέβλεψαν τις

συνέπειες της αποδιάρθρωσης των παλαιών κοινωνικών δεσμών στην πράξη και παρακολούθησαν τη διαδικασία αυτή. Οικείος μάς είναι ο εύγλωττος φόρος τιμής που αποδίδει το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* στον επαναστατικό ρόλο του καπιταλισμού («Η αστική τάξη [...] διέρρηξε αλύπητα τους ετερόκλητους φεουδαρχικούς δεσμούς που προσέδεναν τον άνθρωπο με τους "φυσικά ανώτερους" του και δεν άφησε κανένα άλλο δεσμό μεταξύ ανθρώπου με άνθρωπο, παρά το γυμνό ατομικό συμφέρον»). Αλλά στην πράξη, η νέα και επαναστατική καπιταλιστική κοινωνία δε λειτούργησε ακριβώς έτσι.

Στην πράξη, η νέα κοινωνία λειτούργησε όχι με την ολοσχερή καταστροφή όλων όσων κληρονόμησε από την παλαιά κοινωνία, αλλά προσαρμόζοντας επιλεκτικά την κληρονομιά του παρελθόντος προς ίδια χρήση. Δεν υπάρχει «κοινωνιολογικό αίνιγμα» σχετικά με την ετοιμότητα της αστικής κοινωνίας να εισάγει «έναν ριζοσπαστικό ατομικισμό στην οικονομία και [...] να θρυμματίσει όλες τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις στη διαδικασία αυτή» (δηλαδή όταν έμπαιναν εμπόδιο στο δρόμο της), και την ίδια στιγμή να φοβάται το «ριζοσπαστικό πειραματικό ατομικισμό» στην κουλτούρα (ή στο πεδίο της συμπεριφοράς και της ηθικής) (Bell, 1976, σ. 18). Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την οικοδόμηση μιας βιομηχανικής οικονομίας βασισμένης στην ιδιωτική επιχείρηση ήταν να συνδυαστεί με κίνητρα -παρωθήσεις που δεν είχαν καμία σχέση με τη λογική της ελεύθερης αγοράς- για παράδειγμα με την Προτεσταντική ηθική, με την αποχή από την άμεση απόλαυση, με την ηθική της σκληρής εργασίας, με το οικογενειακό καθήκον και τους οικογενειακούς δεσμούς εμπιστοσύνης, αλλά ασφαλώς όχι με την αντίνομη εξέγερση των ατόμων.

Κι όμως ο Μαρξ καθώς και όσοι άλλοι προφήτευαν την αποσύνθεση των παλαιών αξιών και των κοινωνικών σχέσεων είχαν δίκαιο. Ο καπιταλισμός συνιστούσε μια διαρκή και συνεχή επαναστατική δύναμη. Λογικά θα έπρεπε να τελειώσει αποσυνθέτοντας ακόμα κι εκείνα τα μέρη του προκαπιταλιστικού παρελθόντος που βρήκε να του είναι βολικά, ίσως δε και ουσιαστικά για τη δική του ανάπτυξη. Θα τέλειωνε προιόνοντας τουλάχιστον ένα από τα κλαδιά πάνω στα οποία καθόταν. Κι αυτό συνέβαινε από τα μέσα του αιώνα και μετά. Κάτω από την επίδραση της εκπληκτικής οικονομικής έκρηξης της Χρυσής Εποχής και στη συνέχεια με τις συνεπακόλουθες κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές -την πιο βαθιά επανάσταση στην κοινωνία από τη λίθινη εποχή- το κλαδί άρχισε να λυγίζει και να σπάει. Στα τέλη του αιώνα μπορούσαμε για πρώτη φορά να δούμε πώς θα ήταν ένας κόσμος όπου το παρελθόν, συμπεριλαμβανομένου και του παρελθόντος στο παρόν, έχει χάσει το ρόλο του, όπου οι παλαιοί χάρτες και τα διαγράμματα που καθοδήγησαν τα ανθρώπινα όντα, και ατομικά και συλλογικά στη ζωή τους, δεν αντιπροσωπεύουν πλέον το τοπίο μέσα στο οποίο κινούμαστε, τη θάλασσα όπου πλεύουμε. Ένας κόσμος στον οποίο δε γνωρίζουμε πού μας οδηγεί το ταξίδι μας ή ακόμα πού όφειλε να μας οδηγήσει.

Αυτή είναι η κατάσταση με την οποία πρέπει ήδη να συμβιβαστεί ένα μέρος της ανθρωπότητας προς τα τέλη του αιώνα, ενώ κι άλλα μέρη θα πρέπει να πράξουν το ίδιο στη νέα χιλιετήριδα που έρχεται. Ωστόσο, μέχρι τότε θα έχει γίνει ίσως σαφέστερο σε σχέση με σήμερα το πού βαδίζει η ανθρωπότητα. Μπορούμε να ανατρέξουμε στην πορεία που διανύσαμε για να φτάσουμε μέχρις εδώ όπου σήμερα βρισκόμαστε κι αυτό προσπάθησα να κάνω στο βιβλίο αυτό. Δε γνωρίζουμε ποιες δυνάμεις θα διαμορφώσουν το μέλλον, μολοντί δεν αντιστάθηκα στον πειρασμό να διατυπώσω ορισμένες σκέψεις για τα προβλήματα του μέλλοντος στο βαθμό που προκύπτουν από τα συντρίμια της περιόδου που μόλις εξέπνευσε. Ας ελπίσουμε όμως ότι θα είναι ένας καλύτερος, πιο δίκαιος και βιώσιμος κόσμος. Ο παλιός αιώνας δεν τέλειωσε καλά.